

Ruimte in Regels

10 succesvolle voorbeelden

- op wet en regelgeving
- binnen ruimtelijke ordening
- voor multifunctionele landbouw
- voor en door gemeenten

multifunctioneel

Voorwoord

Het platteland verandert. Steeds meer ondernemers verbreden hun landbouwactiviteiten. Zij willen deze nieuwe bedrijfsactiviteiten verder professionaliseren en soms zelfs de landbouwactiviteiten volledig stopzetten. Voor gemeenten is dit een belangrijke ontwikkeling omdat de diversiteit van bedrijfsactiviteiten vaak leidt tot behoud van werkgelegenheid en de lokale economie versterkt.

Vaak lopen gemeenten en ondernemers aan tegen de grenzen van de traditionele bestemmingsplannen. Deze laten vaak meervoudige functies in het landelijk gebied niet toe. Om in te spelen op de wensen van burgers en ondernemers is het van belang dat gemeenten nieuw beleid ontwikkelen. Dit is vaak een zoektocht naar het vinden van een balans tussen ruimte bieden aan nieuwe ontwikkelingen zoals verbrede landbouw en het sturen van ontwikkelingen voor het behoud van maatschappelijke waarden zoals de ruimtelijke kwaliteit. Dit vraagt van gemeenten een verschuiving van toetsingsgerichte planologie naar ontwikkelingsgerichte planologie.

Hoe gemeenten daarmee omgaan, leest u in deze brochure. 10 creatieve oplossingen van gemeenten en provincies zijn in deze brochure bijeengebracht. Deze laten u zien hoe gemeenten inspelen op initiatieven van burgers en ondernemers en daarmee ook voor zich zelf nieuwe kansen creëren. Ik wens u veel leesplezier.

Mr. S.E. Korthuis
Vereniging van Nederlandse Gemeenten

Gemeenten geven ruimte aan ondernemers

Steeds meer agrarisch ondernemers beginnen met een verbredingstak op het bedrijf, zoals zorglandbouw, agrotourisme en huisverkoop. De mogelijkheden om deze nieuwe bedrijfsvormen verder te professionaliseren worden vaak beperkt doordat het bestemmingsplan geen meervoudige functies toelaat. Daarnaast ijlt een bestemmingsplan vaak na ten opzichte van wat maatschappelijk gewenst is. Deze twee factoren zorgen er voor dat ondernemers deze professionaliseringsslag vaak zeer moeilijk kunnen maken. Voorbeelden van hoe het wel kan zijn er echter ook. Tien van deze zogenaamde best practices zijn beschreven in deze brochure.

Veel ondernemers die met verbreding op hun bedrijf aan de slag gaan, lopen al snel aan tegen belemmeringen in wet- en regelgeving op het gebied van ruimtelijke ordening. De vigerende bestemmingsplannen laten veelal slechts een enkelvoudige functie toe. Voor alternatieve functies bieden deze bestemmingsplannen slechts beperkte ruimte. Wil een ondernemer andere functies verder ontwikkelen en professionaliseren, dan is een wijziging van het bestemmingsplan noodzakelijk. Dit kan veel tijd in beslag nemen.

In veel gemeenten staat de economische duurzaamheid van het buitengebied onder druk. Het aantal agrarische bedrijven neemt af. Bij steeds meer gemeenten ontstaat de wens om meer mogelijkheden te bieden aan nieuwe economische dragers voor het platteland. Het is niet eenvoudig om invulling te kunnen geven aan deze wensen. Het is een zoektocht naar manieren waarop nieuwe functies in het buitengebied verantwoord kunnen worden toegestaan met behoud van gewenste kwaliteiten van het buitengebied. De nieuwe wet ruimtelijke ordening biedt hiervoor meer mogelijkheden.

Deze brochure biedt een overzicht van 10 voorbeelden van gemeenten en provincies die op een creatieve manier ruimte geven aan ondernemers die andere takken op hun bedrijf willen ontwikkelen. Het doel van deze brochure is om gemeente ambtenaren en bestuurders te inspireren. Het geeft handvatten bij het formuleren van beleid. Uit de geanalyseerde Best Practices zijn een aantal thema's en mechanismen gedestilleerd die bruikbaar zijn voor gemeenten en provincies met vergelijkbare problematiek. Deze zijn beschreven in aparte kaders onderaan de bladzijden. Het laatste hoofdstuk van deze brochure wordt afgesloten met aanbevelingen voor de toekomst.

In deze brochure ligt de focus op de ruimtelijke ordening. Wetgeving op andere beleidsterreinen zoals milieu zijn buiten beschouwing gelaten.

Top-10 aan belemmeringen

Deze brochure met Best Practices binnen ruimtelijke ordening en multifunctionele landbouw is een resultaat van het project Verbreding onder de Loep en is gefinancierd door het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Het uitwerken van deze brochure sluit aan bij een (door LNV gefinancierde) inventarisatie van de top-10 belemmeringen in wet- en regelgeving op het gebied van ruimtelijke ordening. Deze laatstgenoemde inventarisatie vond plaats op suggestie van ondernemers binnen het innovatienetwerk Waardewerken. Gekeken is naar de belemmeringen die deze ondernemers tegen kwamen en de manier waarop ze hier mee omgegaan zijn.

>> Eén functie centraal

Ruimtelijke ordening is vaak gebaseerd op gangbare vormen van landbouw zonder verbrede activiteiten. De essentie van multifunctionele landbouw is nu juist de combinatie van functies. Om multifunctionele landbouw te vergemakkelijken kan de gemeente een bouwblok “verbrede landbouw” creëren in het bestemmingsplan, waarin functiecombinaties zijn toegestaan.

>> Trage gang van zaken

Een ondernemer die besluit om zijn verbrede activiteit uit te bouwen, wil graag snel aan de slag. Vaak moet hij dan nog lang wachten op de verlening, uitvoering en handhaving van de vergunning. Soms duurt dit proces nog langer door personele wisselingen bij de gemeente. De gemeente kan dit proces versnellen door iedere boer zijn eigen ambtenaar te geven, die ook zijn aanspreekpunt blijft als hij van functie verandert.

>> Onduidelijkheid in regelgeving

Regelgeving is soms op meer manieren uit te leggen. Ook zijn er af en toe regels van toepassing die onder verschillende loketten van de ge-

meente vallen. Een gemeente kan teleurstelling bij ondernemers voorkomen door alle verschillende wetgevingen tegelijkertijd te toetsen.

>> Willekeur gemeenten

Gemeenten gaan verschillend om met vernieuwende activiteiten. Twee agrariërs aan weerszijden van een gemeentegrens kunnen hierdoor bij hetzelfde verzoek verschillende antwoorden krijgen. Verschillen zijn er vooral in het toegestane oppervlak voor een activiteit, welke producten wel of niet verkocht mogen worden en welke activiteit nog tot een agrarische bestemming wordt gerekend. Is het voor een ambtenaar niet helder wat binnen de regelgeving is toegestaan, dan kan hij bij een gemeente langs gaan die voorop loopt op dit gebied.

>> Geen ruimte om te professionaliseren

Iets kleins erbij doen mag wel, maar zodra een ondernemer een activiteit op grotere schaal aanpakt mag het vaak niet. Angst voor oneerlijke concurrentie of overlast zijn belangrijke redenen. In het bestemmingsplan liggen bijvoorbeeld wettelijke maxima vast voor het te gebruiken

oppervlak, die te klein zijn voor de professionele ondernemer. Stel als gemeente samen met een agrarische vereniging kwaliteitseisen op waaraan activiteiten moeten voldoen. Bied de leden van deze vereniging meer ruimte, op voorwaarde dat de vereniging haar leden controleert.

>> Inspraak vertraagt

Buren hebben het recht verleende vrijstellingen aan te vechten. Dit leidt in elk geval tot vertraging, achteraf vaak onnodig. Als de gemeente zeer gedetailleerd in het bestemmingsplan vastlegt, welke vrijstellingen er mogelijk zijn is het niet nodig elke keer de gang naar de provincie te maken.

>> Combinatie functies niet toegestaan

Gemeenten geven voor veel functies geen ruimte. Zie ook knelpunt 1.

>> Gebrek aan kennis

Voor veel gemeenteraden, wethouders en ambtenaren is verbrede landbouw een nieuw fenomeen. Vaak weten ze niet goed hoe ze met nieuwe ontwikkelingen om moeten gaan. Ze kun-

nen die kennisachterstand wegwerken door bij andere gemeenten langs te gaan.

>> Tegenstrijdige plannen

Vershillende overheden maken veelal sectoraal ingestoken plannen die zij onvoldoende op elkaar afstemmen. Op bedrijfsniveau blijken ze soms tegenstrijdig. De gemeente of de provincie kan een quickscan ontwikkelen die inzicht geeft in de randvoorwaarden voor ruimtelijke planontwikkeling.

>> Gedogen

Veel bestemmingsplannen passen niet bij multifunctionele landbouw. Het gemeentebestuur staat oogluikend nieuwe functies toe, zonder dat er een wettelijke basis voor is. Een kritische burger kan dan een bedrijf via rechterlijke uitspraken in de problemen brengen. Het is wenselijk de gedoogsituatie te voorkomen door het bestemmingsplan zo snel mogelijk aan te passen aan de nieuwe ontwikkelingen.

Limburg: tegenprestatie voor bedrijfsuitbreiding in gevoelige gebieden

In de provincie Limburg is een regeling opgezet die bedrijfsontwikkeling mogelijk maakt in gevoelige gebieden. Van agrarische ondernemers wordt een tegenprestatie gevraagd die ten gunste komt aan ruimtelijke kwaliteit. Hiermee heeft de provincie een kwaliteitstoets in handen.

>> **Probleem**

De provincie wil de vitaliteit van het platteland bevorderen. Door de druk van verschillende beleidsopgaven die op een gebied liggen, is agrarische bedrijfsontwikkeling en -uitbreiding in gevoelige gebieden vaak niet mogelijk op basis van bestaande regelingen. Denk hierbij aan stapeling van functies

in een gebied, en opgaven voor gebiedsontwikkeling, geomorfologie, natuur en landschapwaarden en water. Provincie Limburg heeft in het kader van de Heroriëntatie Ruimtelijke Ontwikkeling een aantal op kwaliteit gerichte ontwikkelingsinstrumenten opgezet. Met name kleinere gemeenten zijn enigszins overrompeld door het grote aanbod aan nieuw

instrumentarium en ondervinden capaciteitsproblemen voor wat betreft een adequate toepassing van het nieuwe instrumentarium.

>> **Oplossing**

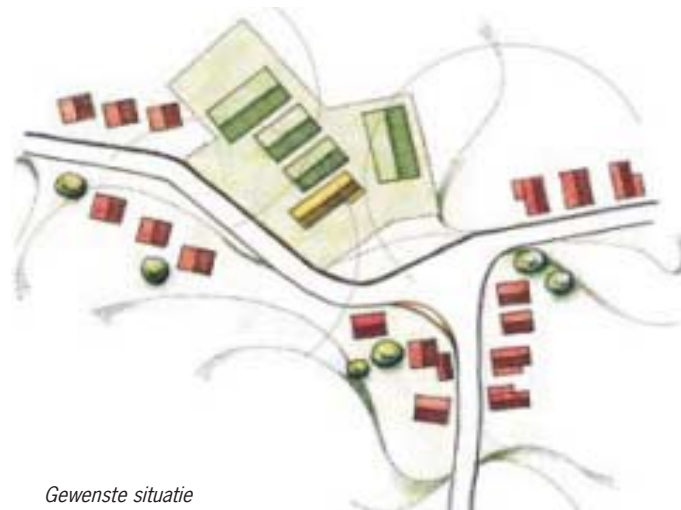
Package-deal

De provincie heeft de regeling, de 'Bouwkavel op

Maat Plus'-regeling (BOM+ regeling) ontwikkeld. Hierdoor kunnen agrarische ondernemers hun bedrijf vestigen/uitbreiden waar dat voorheen in gevoelige gebieden niet mogelijk was. Door bedrijfsontwikkeling te koppelen aan tegenprestaties ter verbetering van de omgevingskwaliteit (bijvoorbeeld landschappelijke inpassing, waterafkoppeling,

Gewenste situatie

Situatie na BOM+

Ontwikkelingsplanologie

De ruimtelijke inrichting van Nederland was altijd gericht op het stellen van ruimtelijke beperkingen. Met de Nota Ruimte treedt een verschuiving op richting het stimuleren van gewenste ontwikkelingen. In praktijk leidt dit tot de ontwikkeling van diverse kwaliteitstoetsen.

aanleg nieuwe natuur, ontstening), wordt uitbreiding mogelijk. Agrarische ondernemers die zich nieuw willen vestigen of willen uitbreiden, moeten aantonen op welke wijze deze ontwikkeling ook een bijdrage levert aan de kwaliteit van een gebied.

Samenwerking

In samenwerking met de gemeente begeleidt en beoordeelt de provincie de aanvragen die over nieuwe ontwikkelingen in gevoelige gebieden gaan.

Verankering

De gemeente verzorgt de verankering van de regeling BOM+ in het bestemmingsplan en maakt bij een ontwikkeling gebruik van artikel 11 WRO (wijzigingsbevoegdheid). Hierdoor kan een relatie aangebracht worden tussen agrarische ontwikkelingsmogelijkheden en de tegenprestatie(s) (artikel 15 WRO (nadere eisen)). De uitbreiding van een agrarische bouwkaavel mag geen onevenredig nadelige invloed hebben op de aanwezige omgevings kwaliteiten en er moet worden voldaan aan de eisen die gesteld zijn in het provinciaal omgevingsplan (POL).

Borging van de tegenprestaties gebeurt door het

sluiten van een privaatrechtelijke overeenkomst tussen gemeente en ondernemer. De gemeente dient op te treden als handhavende instantie.

>> Succesfactoren

- **Integrale kwaliteitstoets.** De regeling is een package-deal waarbij een landschappelijke inpassing voorwaarde is voor bedrijfsontwikkeling. Hoe groter de ontwikkeling of hoe kwetsbaarder het gebied hoe meer tegenprestaties gevraagd worden. Hierdoor fungeert de regeling als integrale kwaliteitstoets; de regeling is kaderscheppend.
- **Bedrijfsniveau en gebiedsniveau.** De regeling is niet alleen toepasbaar op bedrijfsniveau, maar kan ook worden toegepast voor clusters van agrarische bedrijven, waarbij verschillende bedrijven gezamenlijk op gebiedsniveau de landschappelijke invulling realiseren.
- **Communicatie.** Voor een goed en vlot verloop van de aanvraag is communicatie met betrokken partijen en eventueel omwonenden cruciaal.

Dinkelland: toetsingskader biedt ondernemers ruimte en gemeenten houvast

Waar de ondernemer vraagt om ruimte voor ontwikkeling en vernieuwing, rijst bij gemeenten de vraag op hoe ze deze ontwikkelingen in de toekomst kunnen beteugelen. Dit vraagt om maatwerk.

>> **Probleem**

Het vigerende bestemmingsplan Buitengebied biedt geen ruimte aan verbrede agrarische activiteiten. De gemeente staat welwillend tegenover nieuwe verbrede agrarische activiteiten, maar is bang voor wildgroei (controleverlies). De

gemeente heeft daarom nog geen nieuw beleid ontwikkeld.

Steeds meer agrarisch ondernemers pakken verbrede activiteiten op, maar niet alle ondernemers willen de lange procedures voor de ontwikkeling van nieuw beleid afwachten. In de voorbereiding

op nieuw beleid neemt de gemeente echter een pro-actieve houding aan, waarbij nieuwe initiatieven op basis van toekomstig beleid worden gedoogd. De vraag hoe omgegaan moet worden met handhavingsverzoeken, moet nog onderzocht worden.

>> **Oplossing**

Toetsingskader

De gemeente heeft ter voorbereiding op het nieuwe bestemmingsplan Buitengebied nieuw beleid opgesteld:

- Kadernota "Uitdagend Buitengebied" (2006)
- Beleidsnotitie "Logiesaccommodaties in het Buitengebied" (2005).

Aanvragen voor verbrede agrarische activiteiten worden hieraan getoetst, waarna een vrijstelling of herziening plaats vindt.

Voor de eerste ondernemer betekende dit, ondanks het lange proces, de goedkeuring voor de exploitatie van een zorgboerderij en boerderijkamers, voor nieuwe ondernemers betekent dit dat de besluitvormingstijd met vele maanden is teruggebracht (van 2 jaar naar 2 maanden).

Spelregels

Voor het toestaan van verbrede agrarische activiteiten op een bedrijf kan een partiële herziening van het bestemmingsplan op perceelsniveau (artikel 10 WRO) worden opgesteld. Hierin kan aan

Maatwerk

De beoordeling van verbrede landbouw activiteiten is maatwerk; de ontwikkeling per bedrijf verschilt, net als de opgave per gebied. Leg niet alles van tevoren vast, maar houdt ruimte om iedere situatie apart te beoordelen. Een toetsingskader biedt hiervoor ruimte en geeft de gemeente houvast.

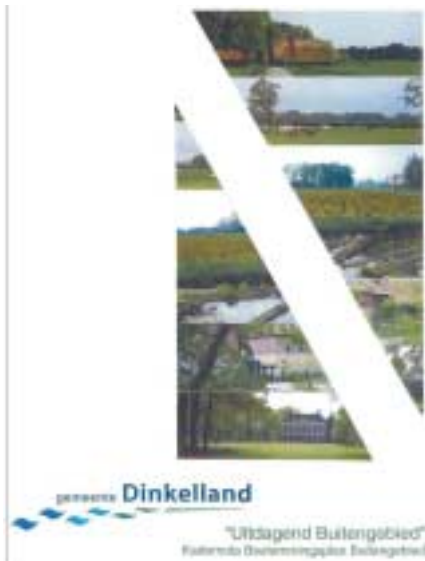
de oude bestemming “agrarische bedrijfsdoeleinden” o.a. de toevoeging ‘Zb’ (uitoefening van een zorgboerderij) of ‘Bk’ (uitoefening van boerderijkamers) krijgen. In het nieuwe bestemmingsplan zal de aanvraag van boerderijkamers naar alle waarschijnlijkheid door een binnenplanse vrijstelling (artikel 15 WRO) worden geregeld. Voor andere (meer maatschappelijke) nevenfuncties zoals zorg zal een wijzigingsbevoegdheid (artikel 11 WRO) worden toegepast.

Toepasbaarheid

Het nieuwe beleid is niet alleen gericht op agrarische nevenactiviteiten, maar wordt ook toegepast voor vervolgactiviteiten waarbij de agrarische functie is komen te vervallen.

>> Succesfactoren

- Actieve opstelling. Vanuit de behoefte zich als een agrarische en toeristische gemeente te willen profileren, heeft de gemeente zich actief opgesteld bij de ontwikkeling van beleid voor multifunctionele landbouw
- Maatwerk via toetsingskader De ontwikkelde beleidsstukken zijn voorwaardenscheppend en dragen bij aan een objectief toetskader voor nieuwe verbrede activiteiten in het buitengebied. Maatwerk is hierdoor mogelijk en de procedure is aanzienlijk versneld. De bestuurlijke goedkeuring voor verbrede (agrarische) functies biedt ondernemers veel meer zekerheid dan het voorgaande gedoogbeleid.

Tubbergen: koppelen van gebiedsontwikkeling aan bedrijfsontwikkeling

Door in gesprek te gaan met ondernemers en samen te werken aan de bedrijfsontwikkeling, probeert de gemeente Tubbergen haar doelstellingen voor het buitengebied te realiseren.

>> Probleem

De gemeente Tubbergen ligt in het reconstructiegebied Salland Twente. Voor dit gebied is een reconstructieplan opgesteld. In het reconstructieplan zijn onder andere doelstellingen opgenomen op het gebied van natuur, landbouw, landschap, leefbaarheid en economisch duurzaamheid. Voorts is Noordoost Twente, waar Tubbergen deel van uitmaakt, in de nota Ruimte aangewezen als Nationaal Landschap. De gemeente verwacht dat (agrarische) ondernemers in Tubbergen in te beperkte mate met verbreding op hun be-

drijf bezig zijn om de gebiedskwaliteiten optimaal te benutten. Hierdoor is het voor de gemeente moeilijk haar ambities te realiseren.

>> Oplossing

Gebiedsontwikkeling op bedrijfsniveau

De gemeente heeft een aantal doelen voor het buitengebied geformuleerd in het Gemeentelijke Programma Landelijk Gebied.

Om deze (maatschappelijke) doelen te realiseren, worden ondernemers geprikkeld om met activiteiten aan de slag te gaan die invulling geven aan

de gestelde doelen. De prikkel bestaat uit het bieden van meer beleidsruimte om bedrijfsplannen te kunnen realiseren. Om extra beleidsruimte te krijgen, moet de ondernemer bijvoorbeeld een maatschappelijke tegenprestatie leveren. Hierbij kan gedacht worden aan ammoniakreductie, het afbreken van ontsierende stallen of het realiseren van natuurdoelen.

Aanpak

Om bedrijfsplannen van boeren en andere ondernemende partijen op het gebied van verbreding mogelijk te maken heeft de gemeente een positieve grondhouding. Ja, mits. Daarnaast wordt het opstellen van nieuwe beleidsregels en criteria zoveel mogelijk vermeden. Er worden globale kaders en leidraden gesteld, zoals ruimtelijk kwaliteitskaders. Per individueel geval wordt gekeken welke mogelijkheden er zijn. Er wordt dus maatwerk geleverd. Om dit proces succesvol te laten verlopen worden alle relevante partijen in een vroeg stadium bij de planvorming betrokken.

Keukentafelgesprekken

Uitgangspunt van het proces is een bottom-up

benadering. Hierbij staat de rol van direct belanghebbenden centraal. Individueel ondernemerschap staat voorop. De provincie en gemeente nemen nadrukkelijk de rol van overheidsadviseur in. Tijdens dit proces is wel gebleken dat een volledige bottom-up benadering niet werkt. Enige sturing van bovenaf door het organiseren van zgn. "keukentafelgesprekken" bleek noodzakelijk om te voorkomen dat het proces stagneerde.

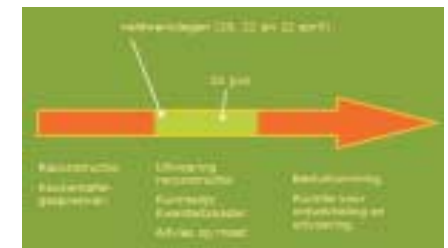
>> Succesfactoren

- Actief de boer op. Weinig sturing van bovenaf; actief stimuleren van het proces om te komen tot vormen van verbreding op bedrijfsniveau door zgn. 'keukentafelgesprekken'.
- Gebiedsontwikkeling op bedrijfsniveau. Ondernemer ontwikkelt plan samen met gemeente en andere relevante partijen
- Positieve grondhouding. Ja, mits

Gebiedsontwikkeling

Binnen de Nota Ruimte staat gebiedsontwikkeling centraal. Bij gebiedsontwikkeling worden verschillende functies en belangen die in het landelijk gebied spelen en elkaar beïnvloeden, tegen elkaar afgewogen en samengebracht tot een gezamenlijk resultaat. Dit vraagt zowel om initiatieven van onderaf, als om de begeleiding van dergelijke initiatieven.

Hoogeveen: nieuwe aanpak bij nieuw bestemmingsplan

Om te voorkomen dat de economische activiteit op het platteland verdwijnt, heeft de gemeente Hoogeveen een nieuw bestemmingsplan geformuleerd waarin veel ruimte wordt geboden aan allerlei vormen van verbreding in het buitengebied.

>> Probleem

In de gemeente vermindert de agrarische activiteit en neemt het aantal boeren af. Om te voorkomen dat hierdoor het platteland verloedert en economische activiteit op het platteland

verdwijnt, is er door de gemeente gezocht naar mogelijkheden om ruimte voor nieuwe activiteit op het platteland te realiseren. Om nieuwe activiteiten mogelijk te maken, is in veel gevallen een wijziging van de huidige bestemming nodig. In de

oude situatie kostte het doorlopen van de procedure om bestemmingen te wijzigen te veel tijd.

>> Oplossing

Nieuw bestemmingsplan

De gemeente Hoogeveen heeft een nieuw bestemmingsplan vastgesteld waarin multifunctionele landbouw niet expliciet wordt genoemd, maar gesproken wordt over plattelandsondernemers. Hiermee geeft de gemeente naast landbouw meer ruimte voor andere activiteiten in het buitengebied.

Spelregels

Voor agrarische ondernemers geldt dat zij allerlei soorten van verbreding op hun bedrijf kunnen uitoefenen mits deze activiteit ondergeschikt is aan de primaire productie. Wil een ondernemer de verbrede tak uitbreiden tot hoofdtak, dan volgt er een artikel 11 procedure, een zgn. binnenplanse wijziging. Deze procedure verloopt snel: de wijziging ligt 6 weken ter inzage, waarna B&W een besluit nemen. De wijziging hoeft dus niet nog naar de provincie, maar kan volledig in eigen huis afgewerkt worden. Ook de milieucheck wordt gedaan door de gemeente.

>> Succesfactoren

- Gedreven en betrokkenheid. Gedreven en betrokken gemeenteambtenaren hebben de politiek en bestuurders enthousiast gemaakt voor een nieuwe aanpak.
- In gesprek gaan met het buitengebied. De gemeente benadert nieuwe initiatieven met een positieve grondhouding: 'Ja, mits' in plaats van 'nee, tenzij'.
- Jong ambtelijk apparaat ('jonge honden' mentaliteit).
- Actueel bestemmingsplan. Regelmatig wordt het bestemmingsplan geëvalueerd en waar nodig, op basis van actuele ontwikkelingen, bijgesteld
- Goed en uitgebreid netwerk. Goede relaties met LTO en LNV.

Bestemmingsplan Hoogeveen Bron: www.hoogeveen.nl

Plattelandsondernemers

Met de introductie van de term 'Plattelandsondernemers' in bestemmingsplannen, ontstaat ruimte voor andere functies naast landbouw. Plattelandsondernemers leveren steeds vaker maatschappelijke diensten, zoals zorgboerderijen, kinderopvang op de boerderij, boerencampings of educatiebedrijven.

Sluis: volop kansen voor recreatie en landbouw in toeristisch gebied

Kansen voor ruimtelijke kwaliteit en het reguleren van mogelijke concurrentie tussen agrotourisme en de reguliere toeristensector is mogelijk door het afsluiten van zogenaamde package-deals.

>> **Probleem**

De gemeente is op zoek naar een groei-strategie voor ondernemers die voor multifunctionele landbouw kiezen. Door haar ligging aan de kust zijn zowel de landbouw als recreatie en toerisme belangrijke economische dragers voor de gemeente Sluis. Er treedt binnen de landbouw een

verschuiving op richting recreatie en toerisme. Daardoor ontstaat bij de gemeente behoefte aan visie en strategie voor een gecontroleerde groei van verbrede landbouw activiteiten; welke activiteiten staat de gemeente wel of niet toe en onder welke voorwaarden? Speciale aandacht gaat hierbij uit naar agrotourisme, dat

mogelijk concurreert met gevestigde recreatie ondernemingen.

>> **Oplossing**

Beleid voor plattelandsonwikkeling; agrotourisme

De gemeente heeft nieuw beleid geformuleerd

voor plattelandsonwikkeling. Hierbinnen bestaan vele mogelijkheden voor de ontwikkeling van verbrede landbouw. Voor de functie landbouw en recreatie heeft de gemeente zich gericht op de mogelijke verweving van deze functies.

Voor recreatie op agrarische bedrijven wordt het volgende onderscheid gemaakt:

- dagrecreatie op een agrarisch bedrijf is toegestaan en door middel van vrijstelling te regelen. De landbouwfunctie blijft hierbij behouden.
- verblijfsrecreatie op een voormalig agrarisch bedrijf is beperkt mogelijk. Alleen wanneer verblijfsrecreatie plaats vindt binnen agrarische bebouwing met cultuurhistorische waarde is deze functie mogelijk, anders niet.

Nieuw kampeerbeleid: package-deals op verschillende schaalniveaus

Het wegvallen van de wet op de openluchtrecreatie (WOR) per 1 januari 2008 geeft de gemeente de mogelijkheid zelf beleid op te stellen, waardoor zij de afstemming tussen recreatieve activiteiten op agrarische bedrijven en gevestigde recreatie ondernemingen kan reguleren. Verder koppelt de gemeente de ontwikkelingen binnen landbouw en recreatie aan de ontwikke-

Package-deal

Via een package-deal ontstaat ruimte voor agrarisch ondernemerschap en is sturing op ontwikkeling mogelijk, door een tegenprestatie op ruimtelijke kwaliteit als voorwaarde voor bedrijfsontwikkeling te stellen. "Voor wat, hoort wat".

ling van ruimtelijke kwaliteit. Hiertoe heeft zij een constructie bedacht, waarbij uitbreiding van een camping mogelijk is, wanneer een ondernemer investeert in ruimtelijke kwaliteit zoals natuurontwikkeling. De belangrijkste toepassingen voor de landbouw zijn:

- Kleinschalig kamperen (minicamping)
Nieuwvestiging van een minicamping is alleen mogelijk op een agrarisch bedrijf. Het toegestane aantal kampeerplaatsen is 15. Het is mogelijk het aantal plaatsen uit te breiden naar 25 eenheden door verevening (substantiële kwaliteitsimpuls) op eigen erf.
Een bijdrage in ruimtelijk kwaliteit moet bijdragen aan de realisatie van de EHS. Verder moet deze natuur toegankelijk zijn voor publiek, door bijvoorbeeld de aanleg van een wandelpad.
Voor de realisatie van minicampings geldt een maximum van 20 kleinschalige campings in het kustgebied, voor het achterland (gemeente excl. kustgebied) geldt geen quotum.

- Landschapscamping

Bij landschapscampings wordt landbouwgrond omgezet in nieuwe natuur en een camping, waarbij de kosten van de inrichting en onderhoud van die natuur worden gedekt uit de opbrengsten van de landschapscamping.

De exploitatie van een landschapscamping vraagt om een oppervlakte verhouding cultuurgrond ten opzichte van landschapscamping van 2:1. Het minimum aantal plaatsen is 15 en is met maximaal 60 eenheden uit te breiden. Een volledige benutting van het aantal plaatsen (75 eenheden) vraagt om de omzetting van 5 hectare landbouwgrond in natuur. Ook hier geldt de voorwaarde dat dit gebied toegankelijk moet zijn voor publiek.

Momenteel zijn er twee landschapscampings gerealiseerd, een met de volledige benutting (60+15) en een met 30 plaatsen.

Dit beleid is opgenomen in een van de drie

bestemmingsplannen Buitengebied en zal bij het opstellen van het nieuwe bestemmingsplan Buitengebied, dat de huidige drie plannen zal gaan vervangen, worden overgenomen.

>> Succesfactoren

- Nieuw beleid, nieuwe mogelijkheden. In het provinciaal omgevingsplan is veel ruimte opgenomen voor verbrede landbouw. Dit plan is 1 op 1 doorvertaald naar het gemeentelijk beleid voor verbrede landbouw. Daarnaast geeft het wegvallen van de wet op de openluchtrecreatie de gemeente de mogelijkheid zelf beleid te ontwikkelen. Verder heeft de gemeente een consulent plattelandsbeleid aangesteld die vertrouwen geniet van de agrarische sector en daardoor een brug kan slaan tussen gemeente en ondernemers.
- Package-deals op verschillende schaalniveaus. Onafhankelijk van bedrijfsgrootte (recreatief deel) kan iedere ondernemer gecontroleerd groeien

door te investeren in ruimtelijke kwaliteit. Er is met verschillende situaties rekening gehouden, waardoor maatwerk mogelijk is. Verder geeft het naar ondernemers toe duidelijkheid.

Gaasterland: win-win situatie door de Natuur- en Landschapscamping

De aanvraag van een ondernemer voor de uitbreiding van een minicamping leidt, via het concept natuur- en landschapscamping, tot een nieuwe regeling binnen de gemeente waarbij bedrijfsontwikkeling en natuurontwikkeling aan elkaar worden gekoppeld.

>> **Probleem**

Een ondernemer, de eerste binnen de gemeente met een verzoek op het gebied van multifunctionele landbouw, wil zijn minicamping uitbreiden. Op het moment van aanvraag bestaan hiervoor in het bestemmingsplan geen mogelijkheden. In dezelfde periode heeft de gemeente een natuur-

opgave te realiseren. In de regio bestaat echter veel weerstand tegen natuurontwikkeling. De aan de provincie opgedragen taak om in de gemeente Gaasterlan-Sleat 550 hectare netto nieuwe natuur tot stand te brengen en de wijze waarop de provincie dat dacht vorm te geven, is in de regio niet goed gevallen.

>> **Oplossing**

Puntensysteem

Na een hectische periode van discussie en overleg is gekozen om de regio, op vrijwillige basis, de natuurontwikkeling zelf te laten vormgeven. Het te realiseren areaal aan nieuwe natuur is daarbij losgelaten en feitelijk vertaald in een puntensysteem, de genaamde 'Gaasterlandse Natuurmeetlat'. Hierbij zijn verschillende natuurpakketten ontworpen, waarbij per pakket punten zijn te verdienen. Hoe definitiever de natuur (waarbij de agrarische bestemming definitief wordt veranderd in een bestemming natuur), des te meer punten er zijn te verdienen.

Package-deal

Ten tijde van deze ontwikkelingen heeft de ondernemer gehoord van het concept natuur- en landschapscamping en stelt dit aan de gemeente voor als mogelijke oplossing voor beider problemen: de ondernemer kan zijn camping uitbreiden, de gemeente kan natuur laten ontwikkelen op boerenland.

Spelregels

De gemeente stelt een convenant op waarin wordt

vastgelegd dat de ondernemer met 50 kampeerplaatsen mag uitbreiden onder de voorwaarde dat hij per aan te leggen kampeerplaats 900 m² natuur realiseert conform lokale natuurdoelstellingen.

Toepasbaarheid

Deze regeling staat ook open voor andere ondernemers. Daarnaast bleken deze regeling en toegepaste werkwijze ook te werken bij het realiseren van een ecologische golfbaan waartegen enige weerstand bestond.

>> **Succesfactoren**

- Anticiperende ondernemer. De ondernemer weet wat er in het gebied speelt en heeft gehoord van het concept Natuur- en landschapscamping. Dit concept heeft hij aan de gemeente voorgelegd als mogelijke oplossing om beider doelen te realiseren.
- Package-deal. In een gezamenlijke zoektocht kwam men tot een package-deal: (-) de ondernemer kan zijn camping uitbreiden en (-) de gemeente kan haar natuurdoelen realiseren.
- Kwaliteitsborging. Het puntensysteem zorgt voor een kwaliteitsborging van de te ontwikkelen natuur.

Kwaliteitsborging

Puntensystemen kunnen een bijdrage leveren aan kwaliteitsborging. Dit vraagt om een ondersteunend toetsingskader, bijvoorbeeld een kadernota. Op deze manier kan een constructie van een package-deal en een puntensysteem een bijdrage leveren aan de versterking van de ruimtelijke kwaliteit.

Waterland: intergemeentelijke samenwerking voor leidraad verbrede landbouw

Gezamenlijke aanpak van gemeenten kan een oplossing bieden voor capaciteitsproblemen in kleinere gemeenten. In de regio Waterland leidde deze aanpak tot de gezamenlijke leidraad 'Verbrede landbouw in bestemmingsplannen'.

>> Probleem

De agrarische functie staat in grote delen van Nederland staat onder druk. Enerzijds qua inkomensontwikkeling en anderzijds omdat er een maatschappelijke wens is tot recreatief gebruik van het landelijk gebied vanuit dorpen en steden. Agrariërs zien hierin kansen voor nevenfuncties naast het reguliere boerenbedrijf. Veel bestemmingsplannen voor het landelijk gebied zijn echter verouderd, waardoor boeren aanlopen tegen planologische knelpunten. Veel ingediende plannen roepen bij gemeenten de vraag op wat wenselijk en toelaatbaar is voor het landelijk gebied? Het is aan te raden dat gemeenten hierop een antwoord formuleren bij het opstellen van een nieuw bestemmingsplan.

>> Oplossing

Leidraad verbrede landbouw

De gemeenten in Waterland hebben dit probleem gezamenlijk opgepakt door een Leidraad Verbrede Landbouw in bestemmingsplannen op te stellen. De leidraad geeft antwoord op vragen over wat redelijkerwijs toegestane functies zijn voor het landelijk gebied. Dusdanig ook dat het de agrarische functie niet hindert of verdringt. Het doel van de notitie is de gemeenten vooraf stelling te laten nemen, om te voorkomen dat de gemeente in de toekomst tijdrovende en dus kostbare procedures moet doorlopen om zaken alsnog in het bestemmingsplan te regelen.

De leidraad is opgesteld in samenspraak met de provincie Noord-Holland en vertegenwoordigers uit de agrarische sector. De regio Waterland (ISW) rekent er op dat de gemeenten hierdoor het beleid ten aanzien van verbrede landbouw op elkaar af zullen stemmen. Zodoende zullen de onderlinge verschillen per gemeente kleiner worden.

Werken met de leidraad

Gemeente Wormerland -gelegen in nationaal landschap Laag Holland- heeft de leidraad gebruikt voor het opstellen van een Nota van Uitgangspunten, als voorbereiding op het nieuwe bestemmingsplan Buitengebied. In het nieuwe bestemmingsplan kan daardoor maatwerk worden geleverd door de gemeente over wat is toegestaan als nevenfunctie. Door aan de agrarische sector gericht te vragen wat hun ontwikkelingswensen zijn voor de komende 10 jaar, en deze nauwkeurig af te wegen tegen andere belangen, gaat de gemeente er vanuit dat zij binnenkort een bestemmingsplan kunnen vaststellen waarbinnen op voorhand al voldoende ruimte is voor dynamiek in het landelijk gebied.

Enge Wormer en Wormer Bron: www.wormerland.nl

>> Succesfactoren

- Regionale aanpak. In het gebied Waterland heeft regionale afstemming plaatsgevonden tussen gemeenten onderling, die vanuit cultuurhistorie en landschap met elkaar verbonden zijn. De gezamenlijk opgestelde leidraad biedt helderheid over gewenste ontwikkelingen in het landelijk gebied.
- Samenwerking. Bij de aanpak om tot een gezamenlijke leidraad te komen, hebben de gemeenten voor een interactief proces gekozen. De leidraad is in samenspraak met vertegenwoordigers uit de agrarische sector opgesteld en de provincie Noord-Holland heeft het in haar beleid overgenomen.
- Keukentafelgesprekken. Ook de gemeente Wormerland heeft voor een interactief proces gekozen. Vanuit ontwikkelingsgericht denken heeft de gemeente een uitgebreid vooronderzoek laten uitvoeren en is aan de hand van keukentafelgesprekken de dialoog aangegaan met boeren en burgers.

Rol van gemeenten

De Nota Ruimte geeft andere overheden meer ruimte voor ruimtelijke ontwikkeling en meer verantwoordelijkheden. Met de nieuwe Wro komt het zwaartepunt meer bij de gemeenten te liggen. Zowel gemeenten als marktpartijen kunnen hierdoor beter inspelen op actuele ontwikkelingen en betere afspraken met elkaar maken.

Haarlemmermeer: gemeente en boeren innoveren samen

De gemeente Haarlemmermeer heeft pilots voor agrarische innovatie opgezet, waarin de gemeente samen met boeren en burgers nieuw beleid ontwikkelt.

>> **Probleem**

In 2005 verscheen een onderzoeksrapport waarin de Haarlemmermeerse agrarische ondernemers aangaven somber te zijn over hun toekomst, en tegelijkertijd ook vol met plannen en ambities te zitten. De gemeente ziet het belang van het behoud van de agrarische sector. Dit was de aanleiding om als gemeentelijke overheid aan tafel te gaan met de agrarische ondernemers.

>> **Oplossing**

Agrarische kanszone

De gemeente Haarlemmermeer wil zich ontwikkelen tot een agrarische kanszone, waar agrarische ondernemers worden gestimuleerd om met innovatieve ideeën de vitaliteit van de gemeente Haarlemmermeer te vergroten. Deze innovatie maakt het immers mogelijk om de agrarische sector te behouden in de verstedelijkende Haarlemmermeer en ook stadsbewoners kunnen profiteren van het buitengebied en agrarische activiteiten.

Gezamenlijk leren

De gemeente heeft een pilotproject opgezet om zo agrarische innovatie te kunnen faciliteren om de agrarische sector te behouden. Innovatieve ideeën worden niet gestimuleerd en begeleid door van boven af aan te sturen, maar door agrarische ondernemers en andere partijen samen te brengen voor de uitwisseling van ideeën en kennis. Zo heeft de gemeente Haarlemmermeer een oproep gedaan aan agrarische ondernemers om innovatieve projectplannen en ideeën waarmee zij zelf aan de slag willen, in te zenden. Hieruit zijn een tiental kansrijke projecten geselecteerd, die extra ondersteuning ontvangen, met name in de vorm van advies maar indien nodig ook financieel.

De gemeente en agrarische ondernemers leren gezamenlijk welke knelpunten er liggen en wat dit aan verandering in het beleid vraagt. Op deze manier kunnen agrarische ondernemers het beleid beïnvloeden.

>> **Succesfactoren**

- Pilotproject. Het pilotproject informeert agra-

rische ondernemers over innovatiemogelijkheden, brengt hen in contact met elkaar en met anderen met wie zij gezamenlijk innovatieve plannen kunnen verwezenlijken. De gemeente heeft daarbij een stimulerende en faciliterende rol.

- Draagvlak. Het creëren van draagvlak vraagt om het scheppen van vertrouwen, maar tegelijkertijd moeten geen hooggespannen verwachtingen worden gewekt die niet te realiseren zijn.
- Netwerken. Via netwerken worden de ondernemers van de pilot projecten begeleid bij het tot stand brengen van hun idee. Tot de netwerken behoort ook de gemeente. De gemeente krijgt inzicht in de knelpunten van het beleid en probeert daar actief oplossingen voor te vinden.

Gebiedspilot

Gebiedsgerichte ontwikkeling stimuleert actieve betrokkenheid van diverse partijen in een gebied. In praktijk worden steeds vaker gebiedspilots opgezet waarbinnen gemeenten, boeren en andere partijen samenwerken aan de ontwikkeling van het landelijk gebied.

Woerden: reguleren groei door private labeling

In de gemeente Woerden wordt het idee uitgewerkt om ondernemers meer ruimte te bieden voor de uitbreiding van een boerderijwinkel, als zij zich aansluiten bij een keten met een eigen label. Het label stelt bepaalde eisen aan de boerderijwinkel waardoor de kwaliteit van het buitengebied gewaarborgd wordt.

>> **Probleem**

Ondernemers die een boerderijwinkel willen starten lopen al snel tegen de grens aan van wat aan oppervlakte is toegestaan. In de gemeente Woerden is voor een boerderijwinkel het maximale vloeroppervlak bepaald op 50m². Voor ondernemers die willen professionaliseren is dit te weinig.

>> **Oplossing**

Meer mogelijk door label

Op dit moment wordt voor de gemeente Woerden een nieuw bestemmingsplan ontwikkeld. Hierin wordt voorgesteld om ondernemers die aangesloten zijn bij de Groene Hart Landwinkels, de mogelijkheid te geven hun boerderijwinkel te vergroten tot 100m². Ter plekke

worden alleen Groen Hart Landwinkelproducten verkocht.

De gedachte achter deze verruiming is, dat ondernemers die aangesloten zijn bij deze keten, moeten voldoen aan een aantal (kwaliteits)eisen. De Groene Hart Landwinkels keten zou zelf op de naleving van de eisen die binnen de keten gelden moeten controleren. Voor de gemeente heeft dit als voordeel dat zij wel tegemoet kan komen aan de wens van ondernemers om hun winkel te starten danwel uit te breiden, maar de controle op de naleving en uitvoering over laat aan de keten.

Een adder onder het gras is de juridische haalbaarheid. Het label Groene Hart Landwinkels is ruimtelijk niet relevant. Hier wordt nog op gestudeerd.

>> **Succesfactoren**

- Eisen t.a.v. kwaliteit, inrichting, assortiment etc. worden bepaald door het Groene Hart Landwinkels label.
- Na implementatie eenvoudige procedure voor gemeente.
- Helderheid voor ondernemer.

Collectieve zelfsturing

Ondernemers werken steeds vaker samen om gezamenlijk de afzet en kwaliteitscontrole van streekproducten te regelen. Gemeenten kunnen hier op inspelen, nu de nieuwe Wro kansen biedt voor collectieve zelfsturing door burgers en partijen.

Midden Delfland: puntensysteem voor de beloning van groene diensten

In Midden Delfland worden ondernemers betaald voor groene diensten.

>> Probleem

De gemeente Midden Delfland ligt in een verstedelijkte omgeving. De economische drager op het platteland te weten de melkveehouderij staat onder druk niet alleen vanwege de lage melkprijs en de hoger wordende kosten, maar ook vanwege slechte verkaveling en waterhuishouding. Daarnaast wil de gemeente het agrarische cultuurlandschap te behouden, de relatie tussen de stad en het platteland versterken en meer mogelijkheden bieden voor recreatie.

>> Oplossing

De gemeente heeft beleid geformuleerd om de melkveehouderij te behouden en de doelstellingen voor het buitengebied te kunnen realiseren. Hiervoor is een puntensysteem ontwikkeld voor de beloning van groene diensten. Ondernemers voeren maatregelen uit gericht op behoud of versterking van natuur, landschap, cultuurhistorie en bepaalde vormen van recreatie. Deze maatregelen geven invulling aan de wens van de gemeente het open cultuurlandschap te behouden en mogelijkheden te bieden aan burgers om te recreëren. Via dit puntensysteem leveren deze maatregelen inkomsten op voor de ondernemer.

Spelregels

Deze punten corresponderen met euro's die de ondernemer vervolgens ontvangt uit het Groenfonds Midden-Delfland. Het groenfonds is gevuld door de gemeente Midden-Delfland zelf, maar vooral ook door de omliggende gemeenten Delft en Den Haag. Later sluit ook Maassluis aan. Hiermee betalen deze gemeenten voor de groe-

ne diensten die door de agrariërs uit Delfland aangeboden worden aan de burgers uit de omliggende steden. De financiering is duurzaam doordat de uitkeringen aan boeren gebeuren vanuit het rendement op het vermogen wat in het fonds zit. De constructie heeft de inmiddels de goedkeuring vanuit Brussel verkregen.

>> Succesfactoren

- **Beleid op hoofdlijnen.** Duurzaam betalingssysteem waarvan de hoofdlijnen van beleid zijn gemaakt door de gemeenten, en de invulling (het puntensysteem) door de agrariërs zelf (bottom up).
- **Brede aandacht.** Niet alleen is er aandacht voor behoud van het landschap door betaling van groene diensten, maar ook voor draagvlak door recreatie en educatie
- **Intermediair.** De agrarische natuurvereniging is intermediair tussen agrariërs en overheid. Deze heeft ervaring met de uitvoering van agrarisch natuurbeheer en heeft daardoor vertrouwen van agrariërs en overheid. Voor de daarvoor noodzakelijke professionalisatie van de ondernemers wordt betaald door de betrokken overheden.

Groene Diensten

Groene diensten door boeren en andere plattelandsondernemers bieden goede mogelijkheden de ruimtelijke kwaliteit te behouden en te versterken. Gemeenten kunnen een initiërende rol spelen bij het inschakelen van boeren en andere plattelandsondernemers bij het beheer van landschappelijke waarden.

Tot slot ...

Gemeenten spelen steeds inventiever in op nieuwe ontwikkelingen in het landelijk gebied. De rol van het platteland verandert en daarmee ook de rol van agrarische ondernemers. Naast de agrarische bedrijfsvoering worden steeds vaker nevenactiviteiten opgepakt als zorglandbouw, kinderopvang op de boerderij, boerencampings of educatieve bedrijven.

Daarnaast zien we ook burgers en particuliere (grondbeherende) organisaties een steeds actievere rol innemen in het leefbaar houden van het platteland, het zogenaamde 'plattelandsondernemerschap'. Nieuwe diensten ontstaan daar waar nieuwe maatschappelijke wensen vervuld dienen te worden. Dit vraagt om nieuwe samenwerkingsvormen en meer ruimte in beleid.

Van gemeenten vraagt dit het ontwikkelen van nieuw beleid. Dit is vaak een zoektocht naar het vinden van een balans tussen ruimte bieden aan nieuwe ontwikkelingen zoals verbrede landbouw en het sturen van ontwikkelingen voor het behoud van maatschappelijke waarden zoals de ruimtelijke kwaliteit. Dit vraagt van gemeenten

een verschuiving van toetsingsgerichte planologie naar ontwikkelingsgerichte planologie.

De 10 beschreven voorbeelden laten zien naar welke oplossingen hun zoektocht heeft geleid. De lessen die we daaruit kunnen leren zijn hier kort weergegeven.

1. Een positieve grondhouding (Ja, mits in plaats van Nee, tenzij) en een open visie geven zicht op nieuwe mogelijkheden. Vaak kunnen ideeën worden gekoppeld, waardoor nieuwe kansen op zowel bedrijfsniveau als gebiedsniveau ontstaan.
2. Toetsingskaders bieden helderheid en daardoor vertrouwen. Voorbeelden van toetsingskaders zijn puntensystemen en themaspecifieke kadernota's die bijdragen aan kwaliteitsborging van geleverde diensten en versterking van de ruimtelijke kwaliteit. Dit geeft zowel gemeenten als ondernemers vertrouwen.
3. De ontwikkeling van een package-deal is een gezamenlijke zoektocht naar een oplossing voor een elkaars problemen. Een package-deal levert vaak een win-win situatie op.
4. Het actief de boer op gaan is een voorwaarde om tot een gedragen gebiedsontwikkeling te komen. Dit kan bijvoorbeeld door het houden van "keukentafelgesprekken". Gemeenten krijgen hierdoor een beter beeld van de knelpunten waar ondernemers tegen aan lopen en zullen ook actiever op zoek gaan naar passende oplossingen.
5. Het regelmatig evalueren van bestemmingsplannen zorgt dat deze aan blijven sluiten bij actuele ontwikkelingen.
6. Een goed en uitgebreid netwerk geven gemeenten en andere gebiedspartijen zicht op de ontwikkelingen in een gebied. Het aanstellen van een consulent plattelandsbeleid, die vertrouwen geniet van de agrarische sector, kan een brug slaan tussen gemeente en ondernemers. Ook voor ondernemers geldt dat wanneer zij een goed contact hebben met hun omgeving, en met deze omgeving rekening houden bij het ontwikkelen van plannen, zij meer voor elkaar krijgen. Dit kost in het begin veel tijd, maar biedt op de lange termijn meer ontwikkelingsruimte.
7. Gebiedspilots bieden ondernemers en ge-

meenten een afgebakende ruimte om al werkende van elkaar te leren, nieuwe ontwikkelingen op te pakken en vandaar uit nieuw beleid te formuleren.

Niet alleen gebiedspartijen kunnen op deze manier veel van elkaar leren, ook gemeenten onderling. Innovatieve gemeenten moeten daarom optimaal gefaciliteerd worden door de overheid.

Deze brochure geeft een overzicht van 10 succesvolle voorbeelden op wet en regelgeving binnen ruimtelijke ordening voor multifunctionele landbouw voor en door gemeenten. De brochure is een resultaat van het project Verbreding onder de loep, onderdeel van het onderzoeksprogramma ondernemerschap tussen markt en maatschappij. Deze brochure zoomt in op belemmeringen in wet- en regelgeving waar multifunctionele ondernemers tegen aan lopen en de manier waarop hiervoor oplossingen gevonden zijn. De werkzaamheden zijn uitgevoerd door Praktijkonderzoek Plant & Omgeving en Animal Science Group, onderdeel van Wageningen UR. De opdrachtgever is het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

Ruimte in regels: 10 succesvolle voorbeelden op wet en regelgeving binnen ruimtelijke ordening voor multifunctionele landbouw voor en door gemeenten.

© PPO, Lelystad december 2006

Uitgave: Praktijkonderzoek Plant en Omgeving,
Postbus 430, 8200 AK Lelystad

Projectleider: Herman Schoorlemmer,
herman.schoorlemmer@wur.nl T(0320) 291 111
Uitvoering: Bartold van der Waal,
Jeannette Oppedijk van Veen, Gerard Migchels
en Monique Mul

Met dank aan: geïnterviewde beleidsmedewerkers en ondernemers betrokken bij de 10 best practices en aan Maarten Fischer (Coöperatie Stadland), Herman Litjens (ZLTO) en Margriet de Jonge (VNG) voor hun aanvullingen.

Fotografie: PPO, Waardewerken en Gemeente Sluis

Vormgeving: Wageningen UR Communication Services

Productie: Drukkerij Modern BV